

Мордюшенко С. М., начальник сектору психологічного забезпечення Академії пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля (м. Черкаси)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ПОТРЕБУ ПРАКТИКИ В РОЗРОБЦІ ПРОФЕСІОГРАМ ОСНОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ МНС УКРАЇНИ

У статті розглянута специфіка професійної діяльності фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. Проведений аналіз професіограм основних спеціальностей МНС України в науковій літературі.

Ключові слова: психологічний аналіз діяльності, професіографія, професіограма, психограма, професійно важливі якості.

В статті раскрыта специфика профессиональной деятельности специалистов оперативно-спасательной службы гражданской обороны. Проведен анализ профессиограм основных специальностей МЧС Украины в научной литературе.

Ключевые слова: психологический анализ деятельности, профессиография, профессиограмма, психограмма, профессионально важные качества.

The peculiarities of the professional activity of employees of fire rescue and civil protection service. The analysis of the main specialties of the Ministry of Emergencies of Ukraine is done in the scientific literature.

Key words: psychological analysis of the activity, profессиоgraphy, profессиоgram, psychogram, professionally important qualities.

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес в різних сферах економіки супроводжується зростанням ролі людини, до діяльності якої висуваються нові, сучасні вимоги. Побічний «ефект» такого розвитку – наростаюче антропогенне навантаження на навколишнє природне середовище, що обумовлює різке загострення екологічної ситуації в глобальному масштабі. Як наслідок, лише за останні тридцять років у світі відмічається різке збільшення кількості надзвичайних ситуацій: природного, техногенного та соціального характеру.

Однією з актуальних проблем у сучасних наукових дослідженнях є забезпечення професійної діяльності фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, які перші прибувають на допомогу в надзвичайних ситуаціях. У зв'язку з реорганізацією МНС в 2003 році зміст і обсяг робіт фахівців оперативного напрямку зазнав значних змін шляхом розширення їх функцій. Зростаючі вимоги до професійної діяльності фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту потребують відповідного рівня професійної придатності та розвитку професійно важливих якостей.

Між тим у нечисленних оглядах професійної діяльності зазначається, що існуюча система психологічного відбору не вирішує багатьох проблем: плінності кадрів, травматизму, правопорушень, різних форм залежностей (алкогольної, нікотинової, наркотичної, ігрової), тощо. Лише за офіційною статистикою за період 2005-2011

роки 47 співробітників МНС покінчили життя самогубством.

Утворене протиріччя між зростаючими вимогами професійної діяльності та невідповідністю самої людини даному фаху можна подолати шляхом професійного відбору, можливого за умови якісного професіографування. Компонентами професіографії є професіограма та психограма. Повний опис технічного, технологічного, санітарно-гігієнічного, психологічного характеру та інших особливостей професії дозволяє зробити професіограма, що представляє документально оформлений результат професіографування. За даними професіографії, її психологічного аналізу визначається психограма професії. У психограмі дається характеристика вимог, що висуваються професією до психіки людини, перелік професійно важливих психологічних та психофізіологічних якостей.

Серед інших призначень професіографічний опис використовується в якості інформаційної основи при здійсненні професійно-психологічного відбору, при розробці посадових інструкцій, при доборі й розстановці кадрів, при конкурсному відборі та атестації, при формуванні резерву кадрів на висунення, при розробці та вдосконалення програм підготовки й підвищення кваліфікації кадрів відповідно до змісту професійної діяльності, при розробці освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників навчальних закладів МНС України тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У професіографічному аналізі діяльності фахівців екстремальних видів у вітчизняній науці простежуються два провідних напрями досліджень. Перший з них знаходимо в працях В.П. Бодрова, С.П. Бочарова, С.Л. Кандиловича, О.Р. Охременко, В.В. Стасюка та ін., в яких визначені психологічні особливості спеціалістів Збройних сил (миротворців, військовослужбовців строкової служби, військовослужбовців-прикордонників, офіцерів-вихователів, службовців аеромобільних військ). Другий напрямок представлений науковими напрацюваннями О.М. Бандурки, В.І. Барка, А.П. Павліченка, О.М. Столярєнка, О.В. Тімченка та ін., які здійснювали психологічний аналіз діяльності фахівців МВС (працівників Державної служби охорони, патрульно-постової служби, Державної автомобільної інспекції, дільничних інспекторів міліції).

На стику двох напрямів з часом виокремилися дослідження фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. Наукові праці В.П. Бута, В.В. Вареника, Л.О. Гонтарєнка, Г.С. Грибенюка, О.П. Євсюкова, М.А. Кришталя, А.С. Куфлієвського, Д.В. Лебедева, С.Ю. Лебедевої, С.М. Миронця, О.О. Назарова, Ю.О. Приходька, Є.М. Рядинської, В.П. Садкового, О.П. Самонова, О.І. Склєня, А.Г. Снісарєнка, О.В. Тімченка, М.В. Фомича, А.І. Черкашина та ін. доказали важливість даного напрямку.

Постановка завдання. На основі розгляду специфіки діяльності основних спеціальностей екстремального характеру визначити соціально-психологічні детермінанти, що сприяють сучасним розробкам професіограм діяльності фахівців різноманітних професій у межах МНС України.

Виклад основного матеріалу. Специфіка професійної діяльності фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту полягає в тому, що вона протікає в умовах екстремальності, де є висока ймовірність зазнати ризику для життя та здоров'я. Пожежники-рятувальники в багатьох випадках залишаються останньою надією на порятунок для постраждалого населення. Сама професія має соціальну значимість, екологічну цінність і базується на високій внутрішній готовності протистояти загрозливим обставинам, що супроводжують службу діяльність.

Науковцями [3] визначено загальні характеристики професійної діяльності пожежників-рятувальників:

- соціальна зумовленість праці;
- регламентованість праці нормативно-правовими документами (наказами, статутами тощо);
- поєднання різноманітних завдань і функціональних обов'язків;
- екстремальні умови роботи;
- робота в складі підрозділу (ланки, караулу);
- психофізіологічне виснаження;
- несприятливі гігієнічні умови праці, що характеризуються підвищеною температурою, наявністю токсичних речовин в оточуючому середовищі, що зобов'язує використовувати засоби індивідуального захисту.

Робота фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, як правило, відбувається в режимі чергування (очікуванні виклику) та в режимі оперативного виклику, коли здійснюється рятування людей, гасіння пожежі, ліквідація наслідків аварії та стихійного лиха. Режим очікування виклику, зазвичай, протікає в умовах монотонії, гіпокінезії та депривації, що знижує працездатність і призводить до психічного напруження та виснаження. В умовах дії гасіння пожеж, ліквідації наслідків аварії, стихійного лиха та в рятувальних операціях на фахівців оперативного напрямку мають несприятливий вплив психологічні, фізичні, хімічні, біологічні та інші патогенні фактори.

Серед психологічних факторів відмічаються такі:

- інтенсивне функціонування психічних процесів;
- можливість втрати або зміщення мети, вмотивованості;
- підвищена відповідальність за виконувані функції та операції (при відносній самостійності дій та за дії в складі колективу);
- необхідність концентрації уваги, швидкого та правильного прийняття рішення при дефіциті часу та інформації на обдумування;
- послаблення уваги, пам'яті, мислення, порушення точності рухів та дій, їх послідовності;
- неритмічність режимів роботи, що призводить до підвищеної втомлюваності, виснаженості та психічної напруги.
- зниження емоційного тону внаслідок дії негативної інформації, що пов'язана зі смертю (винос обгорілого або мертвого тіла) та травмами (каліцтво, опіки, переляк).

Питання психології

Серед фізичних факторів на фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту впливають:

- фізичні навантаження, що пов'язані з рятуванням людей, тварин, матеріальних цінностей, розбором будівельних конструкцій та обладнання;

- робота з пожежно-технічним обладнанням, що забезпечує індивідуальний захист органів дихання та зору, але в той же час збільшує загальне навантаження на пожежника-рятувальника;

- перебування в захисному одязі, який перекриває канали тепловіддачі організму;

- перегрів організму, що призводить до слабкості, а потім до запаморочення;

- враження електричним струмом, робота на висоті, викиди вогню нагрітих газів;

- наявністю високої температури оточуючого середовища та перепаду температур в умовах підвищеної вологості повітря;

- високий рівень шуму або ж тривалий шумовий вплив на різних частотах;

- обмежена видимість;

- високий рівень іонізуючого випромінювання (радіація).

Серед хімічних та біологічних факторів на фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту діють:

- висока концентрація в повітрі продуктів горіння;

- наявність у навколишньому середовищі сильнодіючих отруйних, токсичних та шкідливих речовин;

- несприятлива епідемічна ситуація.

У прикладних дослідженнях [4] проаналізований вплив умов праці на функціональний стан пожежних. Виявлено, що лише за добу чергування відмічаються в бік погіршення зміни показників психічного стану людини. Психологічні відмінності між людьми можуть бути настільки значними, що деякі працівники, незважаючи на достатнє здоров'я та активне прагнення оволодіти професійною діяльністю, фактично не справляються з негативними особистісними наслідками екстремальних перевантажень. Як наслідок, у них виникають труднощі психологічного, соціально-психологічного, педагогічного та медичного характеру.

Несприятливі умови праці фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та пов'язані з ними емоційні стани провокують розвиток нервово-психічних, психосоматичних та інших захворювань, що негативно впливають на працездатність в

екстремальних умовах. Німецькими дослідниками встановлено [9], що в зв'язку з небезпечними умовами праці тривалість життя людей, які безпосередньо беруть участь у пожежно-рятувальних операціях, на сім років менше, ніж у тих людей, які обрали іншу професію.

Відповідно до Національного класифікатора України "Класифікатор професій ДК 003:2005" (КП) розроблений «Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України». У довіднику визначено кваліфікаційні характеристики понад ста посад, що складаються з трьох розділів.

Перший розділ включає типові професійні завдання, обов'язки та повноваження вказаної професії (групи посад), подібних за професійними ознаками. Другий розділ описує володіння певними знаннями відповідно до посади керівника, професіоналу, фахівця, технічного службовця, робітника. У розділі наводяться основні вимоги до спеціальних знань, а також знань нормативно-правових актів (у тому числі положень, інструкцій, тощо) та інших нормативних документів, методів і засобів, які необхідні для виконання посадових завдань та обов'язків. Третій розділ містить кваліфікаційні вимоги стосовно освіти, освітньо-кваліфікаційних рівнів, а також досвіду роботи, достатніх для повного і якісного виконання робіт за посадою.

Отже, кваліфікаційні характеристики представляють типові ознаки процесу діяльності людини на посаді керівника, професіоналу, фахівця, технічного службовця, робітника, з характерними його умовами і організацією. Разом з тим, кваліфікаційні характеристики нерозривно пов'язані з поняттям професійної придатності, що базуються на таких характеристиках структури особистості як здібності та професійно важливі якості.

У психологічній літературі [1] накопичений достатній обсяг знань стосовно сутності, особливостей прояву, динаміки становлення, формування та розвитку професійно важливих якостей особистості в різних галузях професійної діяльності. З'ясовано, що будь-яка діяльність реалізується на базі підсистеми професійно важливих якостей. Сукупні якості та властивості утворюють психологічну структуру діяльності. Професійно важливі якості представляють собою сукупний набір фізичних, анатомо-фізіологічних, психічних та інших властивостей, за якими можна відбирати людей до тої чи іншої професії та

прогнозувати ефективність та успішність професійної діяльності. Підґрунтям професійно важливих якостей виступають особливості нервової системи та вимоги професійної діяльності до особистості фахівця.

Професійно важливі якості поділяються на загальні та спеціальні. Серед загальних якостей для всіх спеціальностей виділяються: відповідальність, самоконтроль, професійна самооцінка, гуманістична спрямованість. Спеціальні професійно важливі якості визначаються для кожної професії окремо, але серед них виокремлюються емоційна стійкість, тривожність, відношення до ризику тощо.

З середини 70-х років XX століття серед науковців існує широкий практичний інтерес до професіографічного дослідження професій екстремального характеру. Зокрема, описана професіограма служби пожежогасіння. У 90-х роках XX століття в системі МВС, до якої відносилась служба пожежогасіння, розробляються професіограми основних фахових напрямів.

У дисертаційному дослідженні В.В. Вареника проведено професіографічний аналіз діяльності фахівця служби пожежогасіння пожежної охорони. Встановлено, що домінуючою ознакою психологічних особливостей діяльності фахівця є високий рівень розвитку основних показників уваги, психофізіологічних функцій зорового і слухового аналізаторів, низький рівень тривожності, високий рівень нервово-психічної стійкості, висока стійкість рівноваги, сильна нервова система та високий інтелектуальний рівень.

Звернемося до огляду наукових досліджень, які проводились в оперативно-рятувальній службі цивільного захисту МНС України.

У дослідженні діяльності рятувальників аварійно-рятувальних підрозділів С.М. Миронець виділив структуру їх професійно важливих якостей, що складається з психологічних, фізіологічних, ергономічних, соціально-психологічних та інженерно-психологічних якостей. Психологічні якості поряд з іншими включають увагу, пам'ять, мислення та волю. Фізіологічні якості відповідають за зміст та умови виконання професійної діяльності. До ергономічних якостей автор відносить стан центральної нервової системи, стійкість до монотонії та імпульсивність. До соціально-психологічних якостей належить комунікабельність і емпатія. Стан опорно-рухової системи і рівень самоконтролю віднесені автором до

інженерно-психологічних професійно важливих якостей.

У науковому дослідженні Ю.О. Приходько розробив нормативну та експертну модель пожежника-рятувальника. Автором визначено загальні та професійні важливі якості для успішного виконання своїх обов'язків: нервово-психічна стійкість, фізична витривалість, працездатність, почуття службового обов'язку, відповідальність, уміння приймати рішення в короткий термін, сміливість, схильність до ризику (розумного), витримка, сильний тип нервової системи, працьовитість, альтруїзм, активність, енергійність тощо. Крім того дослідником виділяються максимально значущі атенційні, мнемічні, моторні, імажинітивні, емоційні, вольові, мовні та комунікативні якості, а також провідні мотиви.

У дослідженнях В.П. Бута проведено вивчення формування професійно важливих якостей газодимозахисників-рятувальників. Автором визначено, що структура професійно важливих якостей офіцера газодимозахисника-рятувальника складається з мисленневих, управлінських, мотиваційних, емоційно-вольових, мнемічних, атенційних та фізичних якостей.

Л.О. Гонтаренко проаналізувала діяльність працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику. В її роботі виявлено, що диспетчерський вид діяльності за змістом значною мірою відрізняється від діяльності фахівців інших підрозділів МНС України. Сама діяльність пред'являє високі вимоги (вище середніх) до пізнавальних психічних процесів, комунікативних і моторних здібностей, емоційних і особистісних якостей працівника. У системі основних, максимально значущих, професійно важливих якостей працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України автор виділяє атенційні, спостережливості, мнемічні, моторні, імажинітивні, інтелектуальні, емоційні, вольові, мовні та комунікативні якості.

Д.В. Лебедев дослідив роботу фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. У структурі особистості фахівця-водолаза, що забезпечують ефективність професійної діяльності, автор виділив три рівні: соціально-психологічний, індивідуально-психологічний та нейродінамічний. Соціально-психологічний рівень включає дослідження установок, норм, цінностей,

мотивації, особливостей соціальних взаємодій, рівня домагань, самооцінки, самоконтролю. На думку автора, цей рівень є найбільш важливим, значущим у розвитку відхилень, виступаючи як детермінанта поведінки й діяльності. З позицій саме зазначеного рівня необхідно розглядати характеристики інших рівнів. Правильна ціннісно-мотиваційна спрямованість людини, що проявляється у високій відповідальності, мотивації до професійної діяльності, адекватності самооцінки, високому самоконтролю може нівелювати несприятливі психологічні особливості особистості. Індивідуально-психологічний рівень передбачає виявлення показників емоційно-вольової, інтелектуальної сфер, характерологічних особливостей (наявність надмірних реакцій самоактуалізації, конфліктності, агресивності, акцентуацій і т. ін.), особливостей окремих психічних функцій. Оцінка рівня нейродинамічних особливостей має під собою вивчення рівня тривожності та інших показників нервової системи, зміна яких може свідчити про виникнення патологічних станів і порушення механізмів психологічного захисту.

У науковій роботі Є.М. Рядинської зроблений професіографічний опис діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби. У професійній діяльності гірничорятувальників було виокремлено три основні групи психологічних властивостей, які безпосередньо обумовлюють рівень професійної результативності фахівця. До основних професійно важливих якостей гірничорятувальників можна віднести якості емоційно-вольового, когнітивного та конативного компонентів.

А.Г. Снісаренко розробив психограму начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. В його багаторівневій структурі професійно важливих якостей представлено чотири рівні. На першому рівні, як зазначає автор, знаходяться інтелектуальні якості, на другому – управлінські, на третьому – емоційно-вольові, на останньому – мнемічні якості.

М.В. Фомич у дослідженні розвитку професійно важливих якостей фахівців оперативно-рятувальної служби, що займають посади начальників караулів, як окремої категорії працівників МНС, визначив проблему недостатньої ефективності професійної діяльності молодих фахівців. Серед причин неналежної професійної підготовки, на його думку, є недосконалі

системи розподілу випускників на первинні посади начальників караулів, відсутність науково обґрунтованих вимог до спеціалістів зазначеного профілю, відсутність цілеспрямованих ґрунтовних програм розвитку їхніх професійно важливих якостей на етапі професійної адаптації до умов службової та професійної діяльності. У своїй роботі М.В. Фомич доповнив професійно важливі якості начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту такими якостями, як психомоторними, особистісними, фізичними, лідерськими, мотиваційними та атенційними.

Таким чином, проведений нами аналіз виявив, що в психологічній науці продовжується активний процес дослідження діяльності багатьох спеціальностей у межах МНС України. Розроблені професіограми таких спеціальностей, як пожежно-рятувальника, начальника караулу, працівників чергово-диспетчерської служби, фахівців водолазних формувань аварійно-рятувальних підрозділів, фахівців-гірничорятувальників, проведений аналіз діяльності газодимозахисників-рятувальників тощо. У той же час багато професій (таких як фахівців кінологічної служби) залишаються по за увагою дослідників, але практика психологічної взаємодії свідчить про нагальну потребу в їх дослідженні.

Серед соціально-психологічних детермінант, що обумовлюють потребу досліджувати таких фахівців є:

1) висока плінність кадрів, що останньому роками має тенденцію до збільшення;

2) відбір на службу фахівців кінологічної служби відповідно до нормативних документів [5] здійснюється на загальних підставах, без врахування особливостей діяльності (у переліку методик, які використовуються для відбору на службу, взагалі не передбачений такий вид професійної діяльності);

3) створення системи соціального, психологічного, медичного захисту професійної діяльності фахівців кінологічної служби;

4) удосконалення матеріально-технічного забезпечення професійної діяльності фахівців-кінологів;

5) недосконалість нормативно-правового забезпечення.

6) діяльність кінолога-рятувальника має свої відмінності, що впливають як на формування індивідуально-психологічні

властивості та якості фахівця, так і на його відношення із соціальним оточенням.

Для того, щоб прослідкувати ланцюг формування особистісних якостей від системи “людина-тварина” до системи “людина-людина” і виявити її вплив на формування високоякісного фахівця необхідно провести професіографічний аналіз діяльності кінолога-рятувальника. Складання професіограми направлено на визначення, виявлення перш за все відносно стійких, стабільних психологічних якостей, що забезпечують сприятливий прогноз професійної придатності та диференціацію людей за рівнем успішності навчання та ефективності діяльності. На основі професіографії виділяються сукупні якості та властивості особистості, що притаманні даному фаху. Крім того, професійно важливі якості можуть мати негативний прогноз (протипоказані) для навчання та роботи за даною спеціальністю.

Уся проведена робота дозволяє розробити систему психологічного забезпечення, спрямовану на підвищення ефективності використання даних спеціалістів та збільшення їхнього професійного довголіття за рахунок розвитку та оптимізації особистісних психологічних ресурсів. Перевага цієї системи полягає в тому, що створюється відповідний еталон –

перелік як специфічних, так і індивідуальних для кожної спеціальності професійно важливих якостей. Врахування таких якостей дозволить проводити відбір за визначеним алгоритмом.

Висновки. Проведений нами аналіз сучасного стану розробки професіограм основних спеціальностей у межах МНС дав змогу окреслити наявні проблеми дослідження професійної діяльності та виявити найбільш вразливі місця функціонального призначення в інших професіях оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (таких як кінологів-рятувальників). Визначено, що на сьогодні нормативно-правовими документами, що регламентують фахівців кінологічної служби, є накази МНС України «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України» та «Про заходи щодо організації діяльності Кінологічної служби МНС України». Проте головним недоліком в організації роботи фахівців кінологічної служби є повна відсутність будь-якої професіограми цього виду діяльності.

Перспективи подальших досліджень з даного напрямку вбачаємо в розробці професіографічного аналізу діяльності кінолога-рятувальника.

Література

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов / Бодров В.А. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
2. Гонтаренко Л.О. Деякі підходи щодо побудови психограми працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України // Л. О. Гонтаренко // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К. : «Логос», 2006, т. 7. – Вип. 9. – С. 43 – 53.
3. Кришталь М.А. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: [навчальний посібник] / Микола Андрійович Кришталь. – Черкаси: Академія пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля, 2011. – 226 с.
4. Марьин М.И. Исследование влияния условий труда на функциональное состояние пожарных // Психологический журнал / М.И. Марьин, Е.С. Соколов. – 1990, Т. 11, № 1. – с. 102-108.
5. Наказ МНС України від 23.02.2004 р. № 89 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб». – К.: МНС України, 2004. – 44 с. – (Нормативний документ МНС України. Наказ).
6. Наказ МНС України від 30.11.2006 р. № 761 «Про заходи щодо організації діяльності Кінологічної служби МНС України». – К.: МНС України, 2006. – 11 с. – (Нормативний документ МНС України. Наказ).
7. Наказ МНС України від 01.12.2009 р. № 808 «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників МНС України». – К.: МНС України, 2009. -127 с. - (Нормативний документ МНС України. Наказ).
8. Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: Монографія. / [С.Ю. Лебедева, Н.В. Оніщенко, Є.М. Рядинська, О.В. та ін]. – Х.: НУЦЗУ, 2011. – 170 с.
9. Glass W. Das «personliche Risiko» der Feuerwehrleute // Florian Hessen. – 1998. – № 6. – P. 20-22.